

ARCHEOLOGIE IN 2004

PALEO-AKTUELL 16

RUG / GIA

Met de jaarlijkse uitgave van Paleo-aktueel
geven de medewerkers van het Groninger Instituut voor Archeologie
inzicht in een deel van het lopende onderzoek van het instituut

Vormgeving: Roelf Barkhuis

Omslagontwerp: Nynke Tiekstra

Foto omslag: Vondst muntschat bij opmeten van de oosttoren
van de Zuidoostpoort van Nieuw Halos (pp. 84–88; foto S. Benerink).

ISBN 9077922105

ISSN 1572-6622

Website

www.paleo-aktueel.nl

Adres van de redactie

Groninger Instituut voor Archeologie (GIA)

Poststraat 6 9712 ER Groningen

tel. 050 363 6712 fax 050 363 6992

gia@let.rug.nl

Adres van de uitgever

Barkhuis Publishing

Zuurstukken 37 9761 KP Eelde

tel. 050 3080936 fax 050 3080934

info@barkhuis.nl www.barkhuis.nl

©2005, Groninger Instituut voor Archeologie, Rijksuniversiteit Groningen

Delen van deze uitgave mogen in andere publicaties worden overgenomen mits zij van een
duidelijke bronvermelding zijn voorzien. Inlichtingen: Groninger Instituut voor Archeologie

PALEO-AKTUEEL
16

ARCHEOLOGIE IN
2004

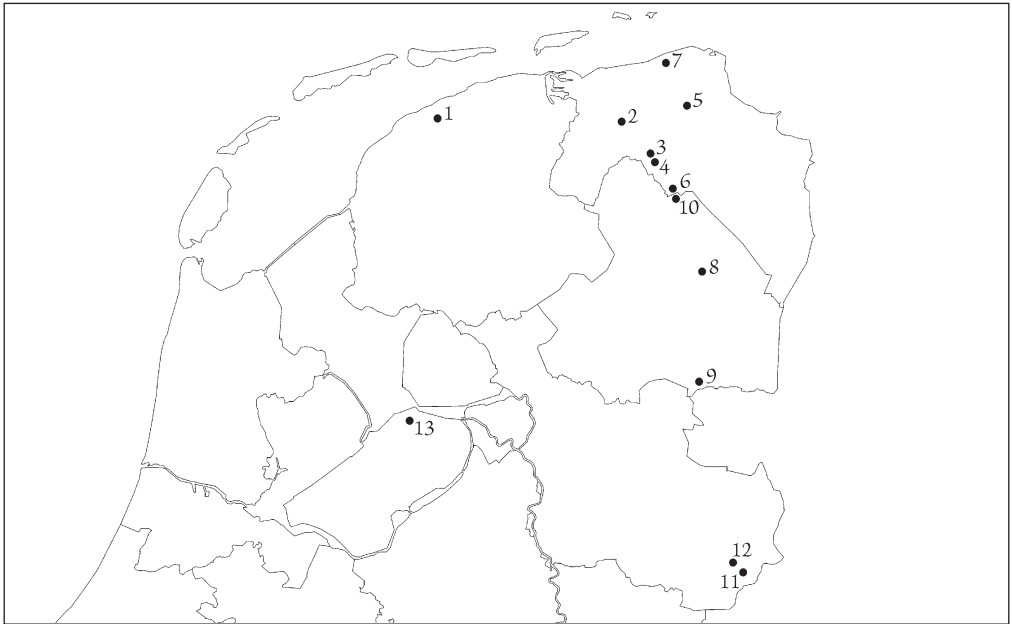
redactie

Jurjen M. Bos
Martijn van Leusen
Daphne Maring
Dick Stapert

Groninger Instituut voor Archeologie (GIA)
& Barkhuis Publishing
Groningen 2005

In dit nummer: 1) Nederland, 2) Duitsland, 3) Egypte, 4) Griekenland, 5) Italië, 6) Spanje.

In dit nummer: 1) Hallum, 2) Brillerij, 3) Groningen, 4) Haren, 5) Kroddeburen, 6) Noordlaren, 7) Wadwerd, 8) Borger, 9) Coevorden, 10) Midlaren, 11) Enschede, 12) Hengelo, 13) Swifterbant.

INHOUD

Voorwoord	vii
HARM TJALLING WATERBOLK Nogmaals 'het geheim van het oude heideland'	1
MARTIJN VAN LEUSEN & TYMON DE HAAS <i>e</i> DNA: naar een <i>e</i> -depot voor de Nederlandse archeologie	3
DICK STAPERT, DICK SCHLÜTER, LYKKE JOHANSEN & MARCEL NIEKUS Middenpaleolithische vondsten van Lonneker bij Enschede (Ov.)	8
DICK STAPERT, DICK SCHLÜTER & LYKKE JOHANSEN Het driehoekige vuistbijltje van Hengelo (Ov.)	16
DICK STAPERT Een geïsoleerde jongpaleolithische spits van Midlaren- 'De Bloemert' (Dr.): Hamburgien of Creswellien?	22
INGER WOLTINGE Gebruikssporenonderzoek aan de vuurstenen artefacten van de LBK-vindplaats Geleen (L.)	30
HELLE MOLTHOF & DAAN RAEMAEKERS Wat te doen met onze doden? Het grafitueel van de Swifterbantcultuur in Nederland	37
JOKE OOSTERHUIS Locatiekeuze van de Trechterbekercultuur op kaartblad 17 (Dr.)	44
HENNY GROENENDIJK Vuurstenen bijlen uit het wierdengebied: bronnenkritiek graag!	49
MIRANDA DE WIT Hernieuwd onderzoek op de Daalkampen te Borger (Dr.)	53
JOHAN NICOLAY Midlaren - 'De Bloemert': een archeologisch paradijs aan de oevers van het Zuidlaardermeer (Dr.)	57
JOHAN NICOLAY EN BERT TUIN Archeologisch spoorzoeken in het gebied rondom 'De Bloemert': een waarderend onderzoek bij Noordlaren (Gr.) en Midlaren (Dr.)	63

PETER ATTEMA & GIJS TOL Nieuwe veldverkenningen en een oude verzameling, werken aan de archeologische kaart van de gemeente Nettuno (Italië)	71
TYMON DE HAAS & GIJS TOL Survey in Campana, gemeente Nettuno (Italië)	77
REINDER REINDERS De opgraving van de Zuidoostpoort van Nieuw Halos (Griekenland) in het Olympisch jaar 2004	84
RENÉ CAPPERS Onderzoek aan plantenresten uit Grieks-Romeins Karanis (Fayum, Egypte): een doorstart na 70 jaar	89
JURJEN BOS & ERWIN BROUWER Kruisvormige mantelspelden in vroegmiddeleeuws Friesland	96
TESSA KROL & JURJEN BOS Een verklaring voor de hoeveelheid Angelsaksisch aardewerk in Drenthe	101
FRITS VREDE Archeobotanisch onderzoek aan het van Starckenborghkanaal (Gr.)	105
EGGE KNOL Karolingische wapengraven in Wadwerd (Gr.) en Hallum (Fr.)	112
DICK STAPERT & HENNY GROENENDIJK Kogelpotten langs de Oude Aa nabij het Friescheveen, Gem. Haren (Gr.)	118
JESSICA GRIMM De dierenbotten van de Dornburg (Duitsland)	124
WIETSKE PRUMMEL Dierlijke resten uit een 17e eeuwse redoute van de vesting Coevorden (Dr.)	128
MARLIES VAN KRUINING Botten onder de slaapkamervloer in Kroddeburen (Gr.)	134
OTTO HARSEMA Terzijde van de weg naar Santiago, of: kijken naar waar de neus niet heenwijst	139

TERZIJDE VAN DE WEG NAAR SANTIAGO, OF: KIJKEN NAAR WAAR DE NEUS NIET HEENWIJST

Otto Harsema

Oude Steenbouw in Noord-Spanje

Wat het Pieterpad is voor de gewone wandelaar, is de pelgrimsweg naar Santiago de Compostela voor de reiziger met meer geestelijke bagage. Beide gebruikers hebben echter hetzelfde oogmerk: het volbrengen van de tocht en het bereiken van het eindpunt volgens de beschreven route. De Spaanse tocht is zwaarder en vraagt meer concentratie. Dat heeft consequenties voor de reiziger. Op de pleisterplaatsen mag hij nog wel eens om zich heen kijken (als de fysieke gesteldheid het toelaat) – de plaatsen die men passeert bezitten prachtige Romaanse en vooral latere bouwwerken –, onderweg staat de neus op het doel gericht.

Spanje, Noord-Spanje in het bijzonder, is een van die Mediterrane gebieden waar de steenbouw een ononderbroken ontwikkeling heeft gekend, sinds de klassieke Oudheid. Stenen bouwwerken, natuurlijk van elite (religieuze of – bij uitzondering – politieke) aard, in Hispano-Romeinse (*paleochrétien*), Visigotische, Asturische en Mozarabische stijl opgetrokken (alle tussen ca. 500 en 1000 n.Chr. te dateren) zijn in Noord-Spanje bewaard. Men vindt ze niet direct aan de weg naar Compostela, maar in de zones aan beide zijden erlangs, tot ca. 100 km van de pelgrimsweg verwijderd. In Oviedo en omgeving is een concentratie van bezienswaardige bouwwerken. Dit is een – door bijzondere omstandigheden gespaard gebleven – reservaat van vroege architectuur, zoals Ravenna en eilandjes als Reichenau of Grado, om ons tot christelijke zaken van voor het jaar 1000 buiten de klassieke centra te beperken.

De Visigotische architectuur was evenals de Romeinse een architectuur van de stad. Steden groeien meestal en het oude wordt vergroot of vervangen: zonder vernieling geen vooruitgang. Steden hebben ook meer te lijden van oorlog, plundering en brand. Op individuele schaal kunnen oude objecten, als ze prestigieus genoeg zijn (Aken, Cordoba), ook in een stedelijke omgeving wel 1000 jaar bewaard blijven. Vaak echter is de vorm die wij als de authentieke beschouwen er een die na krachtige restauratie is teruggebracht. Ingeslapen, verarmde steden en nooit sterk gegroeide nederzettingen op het platteland vormen de beste garantie voor het overleven van oude monumenten, en wat meer dan 1000 jaar bewaard wil blijven moet ook de tand des tijds nog weten te weerstaan. Een lekkend dak is niet zelden het begin van het einde.

Het Noord-Spaanse platteland, samen met het kleinstedelijke Oviedo en omgeving, bezit nog een rijk assortiment aan pre-Romaanse gebouwen, als men zich wat verder van de pelgrimsweg af begeeft. Deze laatste volgde vanaf de Volle Middeleeuwen hoofdzakelijk de weg die nog steeds een hoofdverkeersader is, van de Franse grens (Roncesvalles) door het binnenland naar het westen. De weg loopt over Pamplona, Logroño, Burgos en León naar Ponnerrada, waar hij zich splitst in twee takken, respectievelijk over Lugo naar La Coruña en over Orense naar Vigo. De meeste pelgrims gingen verder richting Lugo en sloegen bij Cebreiro af naar Santiago.¹

Substantiële, bovengrondse overblijfselen in 'paleochrétien'-stijl (4e–6e eeuw) zijn in het

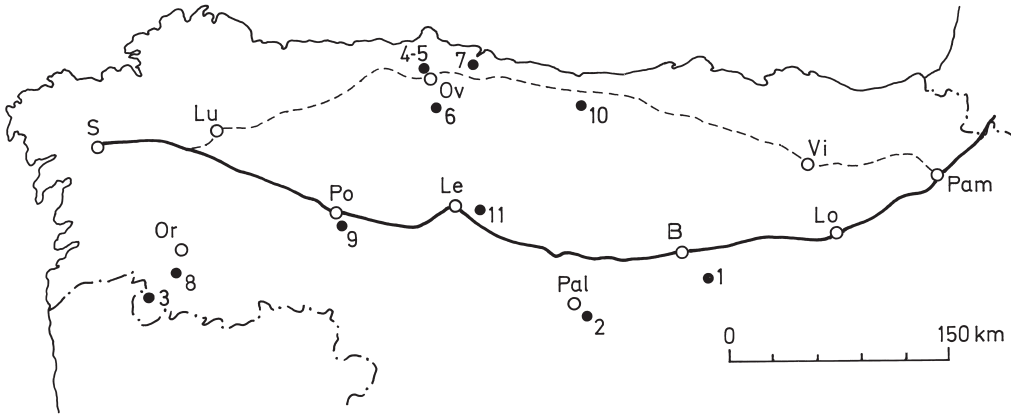

Fig. 1. De weg naar Santiago de Compostela en de vroegmiddeleeuwse kerkjes terzijde ervan.

B = Burgos; Le = Léon; Lo = Logroño; Lu = Lugo; Or = Orense; Ov = Oviedo; Pal = Palencia;

Pam = Pamplona; Po = Ponferrada; S = Santiago de Compostela; V = Vitoria.

1 = Quintanilla de las Viñas; 2 = San Juan de Baños de Cerrato; 3 = Santa Comba de Bande; 4 = Santa Maria de Naranco;

5 = San Miguel de Lillo; 6 = Santa Cristina de Lina; 7 = San Salvador de Valdedios; 8 = San Miguel de Celanova;

9 = Santiago de Peñalba; 10 = Santa Maria de Lebeña; 11 = San Miguel de Escalada (tek. J.H. Zwier).

gebied niet bewaard. Men vindt ze – was lang de gedachte – nog in de Romeinse Tarragonensis, bij Tarrasa (= Egara). Hoewel daar toen zeker uitgebreide bouwactiviteiten plaatsvonden, wordt een zo hoge ouderdom van het enigmatische ensemble van de drie kerkjes in Tarrasa in hun huidige staat nu door de meeste onderzoekers niet meer geaccepteerd.

Tussen de westelijke Pyreneeën en de kust van Galicië is echter voldoende over aan Visigothische, vroeg-Asturische en Mozarabische steenbouw vóór 1000 n.Chr., om de reis naar Noord-Spanje aantrekkelijk te maken.² Het Visigothische rijk had zijn voornaamste centra niet in deze streek maar o.a. in Toledo en Mérida. De zonder twijfel spectaculaire Visigothische bouwwerken daar zijn na de verovering van Spanje door de Moren, in 711 n.Chr., opgeruimd. Acht rijk versierde Visigothische pilasters, secundair gebruikt (en daardoor voortreffelijk bewaard) in de toegangen tot de overdekte trappen van de Moorse inlooppuit in het Alcazár van Mérida, getuigen van de kwa-

liteit van de uitvoering van de hoofdkerken. Ook in de secundaire centra in ons gebied, als Palencia, Lugo en Oreste, bestaan geen belangrijke Visigothische bouwwerken meer. Wat bewaard bleef, uit de 7e eeuw, behoort niet echt tot het eerste garnituur: klein, niet altijd elitair en op het platteland gelegen.

Uitwendig pretentief zijn de resten (vierkante apsis en transept) van een oorspronkelijk drieschepig kerkje (Santa Maria), bij Quintanilla de las Viñas, ten zuidoosten van Burgos (fig. 1: nr. 1), uit de 7^e eeuw. Het muurwerk van de apsis en het aangrenzende deel van het transept is met beeldhouwde sierlijsten rijk gedecoreerd.

San Juan Bautista de Baños de Cerrato, ten zuiden van Palencia (fig. 1: nr. 2) is gebouwd bij het bad, in opdracht van koning Recceswinth, in 661 n.Chr. Van dit basiliekje, met hoefijzerbogen³ op zuilen tussen de schepen, zijn in de Middeleeuwen de buitenste vierkante apsiden aan een soort lange, lage transeptarmen zijdelings buiten de kerk uitspringend, verdwe-

nen. De oorspronkelijk open ruimten naast de vierkante centrale apsis zijn als nieuwe apsiden in het gebouw opgenomen, dat daarmee een rechthoekig grondplan kreeg, met voorgeplaatst toegangsportaal. Het uiterlijk bescheiden ogende bouwwerkje herbergt een zorgvuldig afgewerkt interieur, een koninklijke stichting waardig (bij de bron, die in een overdekt bassin naast de kerk ligt).

De 7^e eeuwse Santa Comba de Bande, ten zuiden van Oreste (fig. 1: nr. 3), heeft een Grieks kruis als grondplan. In de lengte-as sluit daarop aan de ene kant een toegangsportaal, aan de andere kant een vierkante apsis aan; tongewelven op de kruisarmen, een kruisgewelf op de hogere viering. Stoer, laag en zowel uitwendig als inwendig sober gedecoreerd is hier de hoofdmassa bewaard gebleven van een vroeger – door opvulling van de ruimten tussen de kruisarmen – in grondplan rechthoekig gebouw.

Na de verovering van Spanje door de Moren in 711 n. Chr. resulteerde het verzet van de partizanen in het Noorden in het ontstaan van een christelijk koninkrijkje in Asturië, waar zich gevluchte christenen uit heel Spanje vestigden. De Visigothische wortels bepaalden in sterke mate het karakter, maar de zich ontwikkelende eigen Asturische bouwstijl verraadt diverse andere invloeden.

Vele overblijfselen bevinden zich in en rond Oviedo, dat in de regeringsperiode van Alfonso II (791–842 n.Chr.) de hoofdstad werd. De meest opvallende liggen op de Monte Naranco, ten noorden van de stad. Daar valt de belvédère het meest op, Santa Maria (fig. 1: nr. 4), een paleisaula gebouwd voor koning Ramiro; deze werd kort na zijn voltooiing in 844 n.Chr. tevens tot kerk gewijd. De koninklijke zaal, op de verdieping, is van het transept-type (Harsema, 1996). De ruimte, met een tongewelf op bogen, heeft aan beide einden een open, naar drie zijden uitzicht gevende galerij of mirador.

Van het kerkje San Miguel de Lillo (fig. 1: nr. 5), in de nabijheid en uit dezelfde tijd, is slechts het hoge toegangsportaal met tribune en twee

zijdelingse aanbouwen, alsmede de eerste travee van schip en zijbeuken van de kerk bewaard.

Veertig km ten zuiden van Oviedo ligt Santa Cristina de Lina (fig. 1: nr. 6): een rechthoekige zaal met tongewelf, naar de vier zijden symmetrisch uitgebreid met respectievelijk twee laterale zijruimten; een toegangsportaal en een apsis, van gelijke afmetingen. Deze kerk, van kort na 900 n.Chr., verkeert inwendig in vrijwel originele, 'bedrijfsklare' toestand, met een – als een soort iconostase uitgevoerde – gedecoreerde koorafsluiting.

San Salvador de Valdedios, ten oosten van Oviedo (fig. 1: nr. 7), uit het eind van de 9^e eeuw, is een basiliekje met tongewelven op schip en zijbeuken, een driedelig portaal met tribune en een driedelige koorafsluiting met een gesloten vertrek erboven. De kerk (l. 16,6; br. 8,2; h. 8,8 m) is hoger dan hij breed is, wat bij deze geringe afmetingen (of misschien nog meer: vanwege het saaië vooraanzicht – bij de belvédère Santa Maria de Naranco werkt de hoge, smalle vorm immers wel) niet harmonieus overkomt.

De term Mozarabisch wordt gegeven aan de bouwstijl die vanaf het eind van de 9e eeuw in het noorden van Spanje voorkomt en die krachtige Moorse invloeden vertoont in bouwonderdelen en decoratie. Deze stijl komt voort uit de komst van gevluchte, sterk Moors beïnvloede christenen uit het door de Moren beheerste zuiden, nadat in de loop van de 9^e eeuw de verhoudingen tussen christenen en Moren begonnen te verslechteren. De vier kerkjes die hier aan de orde komen, alle uit de 10^e eeuw, zijn een selectie uit een ruimer aanbod. Ze zijn alle in goede staat.

De kleine kapel van San Miguel in Celanova (fig. 1: nr. 8), buitenwerks 8,6x3,6 m, bestaat uit drie uitwendig vierkante onderdelen: een toegangsruimte/schip met tongewelf, centraal een 'groot' en hoog koor met kruisgewelf en een apsis met inwendig hoefijzervormig grondplan en een gelobde koepel. De doorgangen hebben hoefijzerbogen.

Zo'n aaneenschakeling van vierkante ruim-

ten kent ook Santiago de Peñalba, 15 km ten zuiden van Ponferrada (fig. 1: nr. 9). Een schip van twee traveeën, van ongelijke hoogte, één gedekt met een ton-, de andere met een gelobd koepelgewelf. De laatste ruimte is een soort vliering; aan beide zijden sluiten (veel lagere) 'transept-armen' aan. De kerk heeft aan beide einden een apsis met hoefijzervormig grondplan binnen een vierkant blok en een prachtige dubbele toegang onder een Moorse dubbele boog op slanke zuiltjes met albast in de vensteropeningen.

Santa Maria de Lebeña, ten oosten van de Picos (fig. 1: nr. 10), 20 km van de kust, heeft een rechthoekige plattegrond opgebouwd uit twaalf (4x3) ongeveer even grote, vierkante ruimten. De zes ruimten van schip en zijschepen, de drie koorruimten en de middelste aan de andere zijde zijn door Moorse bogen op zuiltjes tegen zware pijlers geplaatst en onderling geopend. Op alle ruimten zijn tongewelven aangebracht, de meeste in de lengte, die op de zijschipruimten dwarsgeplaatst. Uitwendig daalt de constructie trapsgewijs af, van het hoog-oprijzende schip van twee traveeën onder een zadeldak in de lengte, via het dwarsgeplaatste zadeldak op de zijschepen naar het zadeldak op de middelste koorruimte en tenslotte naar de lessenaarsdaken op de hoekvertrekken.

Het meest subtiele mozarabische bouwwerk is het kloosterkerkje van San Miguel de Escalada, 25 km ten oosten van León (fig. 1: nr. 11), gebouwd door uit Cordoba gevluchte monniken. Het drieschepige basiliekje, van 20,5x13 m, heeft een houten kap. Voor de apsis en de twee apsidolen, met hoefijzervormig grondplan, ligt een brede transept-travee. Tussen schip en zijbeuken (van gelijke breedte) en tussen schip en transept bevinden zich op ranke zuilen geplaatste, slanke Moorse hoefijzerbogen. Een naar buiten open galerij met twaalf Moorse bogen op zuilen, sluit in de lengte aan bij de zuidkant.

Ouderdom en zeldzaamheid en soms ook de geïsoleerde ligging maken deze kerkjes tot iets

bijzonders, maar ook de typen zijn dat. Schaal, opgaande structuur (de latere kerkjes getrappt en vaak zonder prominente façade), uitvoering en decoratie, plattegrond, indeling (veel kleine ruimten), inrichting, 'sfeer' (lichtval); bijna alles is anders dan wij gewend zijn. Deze kerkjes plaatsen de ons bekende middeleeuwse kerken in perspectief. Ze dwingen je met andere ogen te kijken naar onze eigen kerken en kerkjes en maken dat je je realiseert dat daarbij slechts enkele architectonische mogelijkheden zijn gebruikt. Onze blik is geconditioneerd door deze latere en meestal (veel) grotere, van oorsprong katholieke kerken in het westen. De bouwkundige uitvoering is natuurlijk niet alleen door technische overwegingen bepaald. Dat rite, plaats van de religie in de samenleving en meer of minder hiërarchie in de clericale structuur krachtig meespelen, is duidelijk. Kennis van de bouwkundige variatiemogelijkheden levert echter direct het inzicht dat de 'normale', ons vertrouwde uitvoering ook een keuze is, waarbij andere mogelijkheden terzijde zijn geschoven.

Het gevoel dat een andere benadering of een ander oogpunt (in letterlijke zin) misschien tot een radicale verandering van opvatting en aanpak zou kunnen leiden, is er de afgelopen tijd binnen een jaar nog tweemaal geweest, beide malen tijdens en (bij overdenking) na afloop van een congres.

Een congres over luchtfoto-archeologie

Van 10–12 december 2003 vond in Gent het congres *Aerial Photography & Archaeology – a century of information* plaats. De voortreffelijke organisatie was in handen van een comité o.l.v. Jean Bourgeois van de Universiteit van Gent. Het gebeuren werd gehouden in een fraaie lokaliteit in het hart van de stad. De 35 voordrachten waren in vier thema's ondergebracht: geschiedenis van het onderzoek, recente ontwikkelingen in verschillende landen, luchtfotografie en GIS en het gebruik van luchtfotografie voor erfgoedbescherming en onderzoek.

Wat is voor ons van belang, afgezien van de

treurige vaststelling dat Nederland – en ook bijv. de Scandinavische wereld – niet of nauwelijks een rol speelt in dit onderzoek en het gebruik van zijn resultaten? Een kleine greep:

Al meer dan een decennium zijn de *Neolithic enclosures* die in heel Europa – van Griekenland tot in Noord-Ierland – op luchtfoto's verschijnen, een nadrukkelijk item. Het optrekken van het ijzeren gordijn heeft de lucht in het deel van Europa dat er achter lag, opengesteld voor verkenningsvluchten met archeologische oogmerken. Op een PPS-themadag in 1999 in Londen, *Neolithic causewayed enclosures in Europe*, werden door Otto Braasch de eerste resultaten uit Oost-Europa gepresenteerd.⁴ Jaarlijks groeit het aantal bekende sites en de gaten in het verspreidingsbeeld worden in hetzelfde tempo kleiner.

De Universiteit van Gent is al meer dan 25 jaar door middel van luchtfotografie op verschillende onderzoeksterreinen actief. Een daarvan is het project dat zich richt op de ronden sporen (ringsloten), en dat jarenlang vooral op West-Vlaanderen was geconcentreerd. Daar – in een gebied waar eerder nauwelijks iets uit de midden-bronstijd bekend was – zijn nu ca. 1000 van deze ringsloten op luchtfoto's vastgesteld, voornamelijk te dateren tussen 2000 en 1500 v.Chr. Enkele grotere opgravingen hebben onomstotelijk aangetoond dat het hier gaat om begraafplaatsen, waarvan de nu verdwenen grafheuvels met enkele of dubbele ringsloten omgeven waren, soms ook samen voorkomend met paalkransheuvels. De ligging van deze groepjes heuvels, op 1–2 km van elkaar, is vaak gerelateerd aan tertiaire opduikingen in het zandgebied, zoals het cuesta-gebied van Oedelem-Maldegem-Zomergem, tussen Gent en Brugge. Bij Oedelem-Wulfsberge bevond zich de opgegraven site met ringsloot- en paalkransheuvels, die een paar generaties in gebruik was vóór 1500 v. Chr. (informatie ontleend aan de bijdrage van J. Bourgeois & B. Cherreté – *Circles for the Dead*).

Op luchtfoto's, gemaakt in zeer droge zomers zoals in 2000 en 2003, leverden ook

graslandpercelen die eerder niets toonden via *cropmarks* fraaie resultaten. Nederlandse archeologen zouden ook maar eens meer de lucht in moeten (de Belgen hebben overigens in Zeeuws-Vlaanderen al positieve resultaten geboekt).

Het onderzoek in de mediterrane gebieden is met luchtfotografie ook zeker gebaat. Zoals op het congres duidelijk werd, is grondige inventarisatie en interpretatie van grotere gebieden zonder zulke waarnemingen ook niet goed mogelijk. Frank Vermeulen (Gent) bracht verslag uit van het geo-archeologisch onderzoeksproject in het dal van de Potenza (Marche, Italië). Oblique luchtfotografie van lage hoogte in diverse seizoenen en bij verschillende lichtval neemt een belangrijke plaats in, naast survey op de grond. Dit schijnt de standaardprocedure te zijn van buitenlandse teams bij onderzoek in de Romeinse wereld. De belangstelling van Nederlandse archeologen in actieve dienst voor dit congres in Gent was nihil.

Een congres over meeroevernederzettingen

Vanuit hotel 'Hirschen am See' in Obermeilen – de bakermat van de 'Pfahlbauarchaeologie' – nam ik van 10–13 maart 2004 deel aan het congres 'Wetland Economies and Societies-150 years of research on prehistoric economy and society in lake dwellings', in Zürich. Evenals in Gent was de start van een onderzoekstraditie, in dit geval die van de meeroevernederzettingen, de aanleiding en waren het de nieuwe resultaten en inzichten die vooral de aandacht kregen. In de organisatie was hier Philippe della Casa van de Universiteit van Zürich de drijvende kracht; verder deden ook de Arbeitsgemeinschaft Urgeschichtsforschung in der Schweiz (AUG) en het Landesmuseum in Zürich mee. Ondergebracht in verschillende sessies kwamen in 25 voordrachten geschiedenis van het onderzoek, paleoecologie en paleoeconomie, bewoning (-slocatie) en bescherming en conservering aan de orde. Dit congres was een eerbetoon, niet alleen aan de archeoloog Ferdinand Keller, maar ook aan die andere onderzoekpio-

niers, de botanicus Oswald Heer en de zoöloog Ludwig Rüttimeyer. Keller's grondleggende bijdragen aan de nederzettingsinterpretatie en de presentatie van de materiële cultuur, kregen nauwelijks aandacht. Voor het laatste zorgde wel het Landesmuseum, in een geldverslindende maar educatief ondermaatse tijdelijke tentoonstelling – *fancy à la* Frans Haks.

Wat staat momenteel centraal in het onderzoek van de meeroevernederzettingen? In de eerste plaats de exacte datering van een bewoningslocatie, uitgevoerd door middel van dendrochronologisch onderzoek en het begin – de kapdatum van het hout – dus niet zelden bijna tot op het jaar nauwkeurig. Als begin van de traditie van intensief dendrochronologisch onderzoek (en ouderdomsbepaling) in Zwitserland wordt algemeen verwezen naar het Groninger onderzoek in Niederwil in het begin van de zestiger jaren van de vorige eeuw. Tegenwoordig heeft bijna ieder kanton in Zwitserland dat met archeologisch hout te maken heeft zijn eigen laboratorium.

De kapdata van de palen uit de nederzettingen langs de meren clusteren en er zijn periodes waarin daar geen sprake was van bewoning. Deze zijn wel talrijk, maar meestal slechts kort, maar tussen ca. 3550 en 3250 v.Chr. is er, met uitzondering van enkele decennia rond 3400 v.Chr., een lege periode van bijna drie eeuwen. De bewoning in de oeverzone van de meren is mogelijk bij een lage waterspiegel. Hoge meerwaterstanden hangen samen met een koel en vochtig klimaat, lage met een warm en droog klimaat. De mondiale klimaatveranderingen die hierachter staan zijn uiteindelijk het gevolg van periodieke veranderingen in de zonneactiviteit.

Klimaat en milieu was één sessie op het congres. In een andere, paleoecologie en paleoeconomie, speelde de invloed van het klimaat op o.a. opbrengst ook bij voortduring een rol. Waar voor de nederzettingen de blik nog geheel op de meeroevers is gericht, gaat het bij de landbouw natuurlijk om het droge land. Enkele onderzoeken zijn het vermelden

waard: inventarisatie en modellering van het neolithisch landgebruik (m.b.v. GIS) per periode en een berekening van de afstand tot waar het effect reikte (wat de veeteelt betrof tot diep in het binnenland). *Close reading* van de bewoning in de nederzetting en de activiteiten per huis, met behulp van monsters afval uit huizen en stegen. Agrarische experimenten, zoals het effect van afbranden op onkruidzaad (twee jaar garantie!) en bodemtemperatuur. Een veelheid van informatie en interessante details werd juist door deze ecologische en landbouw-economische bijdragen geleverd.

De materiële cultuur, met name aardewerk, is niet aan de orde geweest. In het algemeen is de Zwitserse archeologie nu sterk natuurwetenschappelijk en ecologisch georiënteerd. Een cultuurbegrip als 'jongere Cortaillod' werd nauwelijks gehoord. De betreffende bewoningsfase zou bij wijze van spreken als Zürichsee 12 zijn aangeduid (de twaalfde van de ca. 30 neolithische bewoningsfasen die langs de meren dendrochronologisch zijn vastgesteld). De tijden zijn veranderd sinds de zestiger jaren. Klimaatveranderingen, de *modes de vie* en een benadering op 'a matter of fact level' hebben nu de aandacht.

De zorg voor de toekomst van het erfgoed kwam in de laatste sessie aan de orde. Erosie bedreigt de overgebleven sites. Soms nogal omvangrijk inventariserend onderzoek gaat vooraf aan de daadwerkelijke bescherming, met kunststofdoek en stabiliserende steenstorting.

Tenslotte de vraag naar de bewoning in de periodes waarin ze aan de meeroevers afwezig is. Erg actief wordt er nog niet gezocht – en de cultuuroverblijfselen zijn natuurlijk in droge milieus ook veel geringer – maar de aandacht is er nu wel, voor de *Besiedlung abseits der Seeufer*.

Summary

The author draws attention to phenomena generally little noticed or considered, or even ignored, reflecting on his experiences while travelling and attending conferences. Examples are a rare group

of early medieval churches in northern Spain off the pilgrims' road to Santiago de Compostela; the amazing information from cropmarks in aerial photographs: Neolithic enclosures all over Europe, ring ditches from a thousand(!) Bronze Age barrows in Flanders; and the dry-land sites to be expected from several periods of the Swiss Neolithic for which lakeside settlements have not be demonstrated.

Noten

1. Een oudere weg naar Santiago – rond 1000 n.Chr. in gebruik – liep veel noordelijker, dicht bij de kust, maar niet erlangs wegens het gevaar van invallen van Moorse en Viking-piraten. Deze weg liep van Pamplona over Vitoria, Oviedo en Lugo.
2. In 1985 werd een tiental van deze objecten bezocht. Restauratiewerk of middagsluiting beperkte soms de kennismaking tot het exterieur.
3. De Visigothen kenden en gebruikten de hoefijzerboog (*l'arc outrepassé*), ook vóór de kennismaking met de Moorse bouwprincipes, maar er is verschil met de Moorse boog. De Moorse hoefijzerboog omvat een groter deel

van de cirkel, is dunner uitgevoerd en rust op slankere zuilen.

4. Op het reguliere jaarlijkse congres van de AARG (Aerial Archaeology Research Group) in 2004 van 5–8 september te München, was een dag geheel gewijd aan nieuwe ontdekkingen en inzichten met betrekking tot neolithische *cropmark sites*: *Revealing Neolithic Europe*.

Literatuur

- Auf den Spuren der Pfahlbauer, 2004 (= *Archäologie der Schweiz* 27:2).
- Barral i Altet, X. & H. Stierlin, 1997. *Vroege Middeleeuwen – van de klassieke Oudheid tot het jaar 1000*. Keulen.
- Conant, K.J., 1978. *Carolingian and romanesque architecture 800–1200*. Harmondsworth.
- Fontaine, J., 1973/1977. *L'Art preroman Hispanique 1, 2*. Pierre-qui-Vire (Zodiaque).
- Harsema, O. H., 1996. Het dwarshuis, een eigen noordwesteuropees bouwprincipe, en zijn betekenis. *Paleo-aktueel* 7, pp. 57–61.
- Stierlin, H., 1977. *Encyclopedia of world architecture I*. New York.